

ТИЛШУНОСЛИҚДА ТЕРМИН: ТАҲЛИЛ ВА ТАДҚИҚ

Пўлатова Уғилхон Собиржон кизи
Андижон давлат тиббиёт институти
Хорижий тиллар кафедраси

Аннотация. Ушбу мақолада терминга берилган кўплаб таърифлар, терминни ўрганишга, унинг ўзига хос хусусиятлари, қўлланиш соҳаларига, терминологик луғатларни яратишга оид назарияларнинг хилма-хиллиги ёритилиб берилган. Терминларни ўзига хос жиҳатлари, уларни кенг ва тор камровдаги лексик-семантик, грамматик, стилистик маъноларини ажратиш, тил меъёрларини сақлаган ҳолда тўғри қўллаш ва тўғри таржима қилишни таъминлашга аҳамият қаратилган.

Калит сўзлар: термин, лексика, қарашлар, ёндошувлар

Аннотация. В данной статье освещается множество определений термина, разнообразие теорий, связанных с изучением термина, его специфических особенностей, областей применения, созданием терминологических словарей. Акцент делается на различии специфики терминов, их широкого и узкого лексико-семантического, грамматического, стилистического значения, правильном применении и правильном переводе при соблюдении языковых норм.

Ключевые слова: термин, лексика, взгляды, подходы.

Abstract. This article highlights many definitions of the term, a variety of theories related to the study of the term, its specific features, areas of application, the creation of terminological dictionaries. The emphasis is on distinguishing the specifics of terms, their broad and narrow lexico-semantic, grammatical, stylistic meanings, correct application and correct translation, while observing language norms.

Key words: term, lexicon, views, approaches

Инсоният тараққиёти динамик жараён ҳисобланиб, мунтазам ҳаракатдан иборатдир. Илм-фан ва техника, ишлаб чиқариш ривожланишининг тез суръатлар билан юқорилаб бориши тараққиёт жараёнининг бир қисмидир.

Маълумки, ривожланишнинг ҳар қандай кўриниши муайян тартиб, интизом ва кичик стратегик мезонлар билан амалга оширилади. Шу қатори, сўнги йиллар давомида тилшунослик соҳасининг ривожланиб бориши мутахассислар томонидан бир қанча омиллар ёрдамида ўз ифодасини топиб келмоқда. Соҳаларнинг тараққий этиши ва ишлаб чиқариш ривожланишининг жадаллашуви, жаҳон мамлакатларида рўй бераётган тараққиётнинг глобаллашув ва интеграллашув жараёнлари курраи заминимиздаги мавжуд тилларнинг ўзаро интенсив таъсирида эканлиги тиллар сатҳини кенгайтиради ва унинг луғат бойлигини муттасил ўсишига асосий омил бўлади.

Ҳозирда тилшунос мутахассислар томонидан турли тизимли тилларда муайян терминологик системаларнинг шаклланиши, ривожи ва тараққий этиши ҳамда ўзига хос хусусиятларини ўрганиш мақсадида кенг қўламли тадқиқотлар олиб борилмоқда. Лекин терминологиядаги мунозарали муаммолар ҳанузгача ўз ечимини кутмоқда. Шу маънода термин тушунчаси атрофида содир бўлаётган турли хил янгиликлар, ишлаб чиқилган илмий-назарий мезонлар ҳамда уларнинг ижобий ва салбий натижалари нафақат тилшуносларни, балки бошқа: иқтисод, медитцина, спорт, журналистика каби соҳаларни ҳам бирдек ўзига жалб қилмоқда ва долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Шундай экан ушбу параграфда термин ҳақидаги қарашлар, ёндашувлар ва олиб борилган тадқиқотлар устида сўз юритамиз.

Термин тушунчаси илк истеъмолда *чегаралар илоҳийлиги*, вақт ўтиши билан *чегара тоши*, *сўнги ёки тугалланган жой*, *манзил* каби бир қанча маъноларда қўлланилган. Ўрта асрларга келиб эса *terminus* сўзи (бирор бир нарсани) *аниқлаш ва белгилаш* маъносида қўлланилган¹. Шу каби манбалар асосида *термин* сўзининг турли тизимли тилларда пайдо бўлиши тарихини тахминий тарзда аниқлаштирсак-да, ўрта асрларда пайдо бўлган латинча *terminus* сўзи ва қадимги юнонча *logos* (“тушунча”, “таълимот” маъносини билдирган) сўзларининг ўзаро бирикишидан ҳосил бўлган *терминология*

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-5- жилдлар. –Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006-2008.

сўзининг пайдо бўлишини *термин* сўзига нисбатан энг муқобили дея қайд этишимиз мумкин². “Терминус” - ўрта асрлардаги латин тилида “аниқлаш, белгилаш”, - деган маънони англатганлиги боис Катта Оксфорд луғати муаллифларининг фикрига кўра, айнан ушбу маъно таъсири остида инглиз тилида “term” – “термин” сўзи шаклланган³.

Инглиз тилида яратилган рақамли электрон *etymonline.com* луғатига асосланиб шуни қайд этиш лозимки, 1200 йилда Қадимги Француз тилида ушбу атама “terme” – *белгиланган вақт ёки вақт чегараси* маъносида қўлланилган. Кейинчалик 1300 йилда инглиз тилида *termen – давр* маъносида қўлланилган⁴. Мазкур тушунча тилшунослик соҳасида немис тилшунос олими Шултц томонидан илк бор 1786 йилда қўлланилган⁵. Океан ортида эса ўтган асрнинг 70-йилларида юзага келган “The World Encyclopedia Dictionary” луғатида эса терминга қуйидагича таъриф берилган: “*Terminology - the special words or terms used in science, art, business and economy*”⁶. Тржимаси: *терминология – фанда, санъатда, бизнес ва иқтисодда ишлатиладиган махсус сўзлардир*. Шундай қилиб, “термин” тушунчаси муайян бир маънога, ўзининг аниқ дефиницияси (таърифи)га эга бўлган сўзга айланди. Европада эса илк бор шотланд лексикограф ва этнограф олими Ж.Мюррей бошчилигида (олим вафотидан сўнг 1919 йилда) нашр этилган инглиз тили Оксфорд Луғатида, *термин* сўзига илк бор “*word or phrase used in a limited or precise sense*” – **тарж.** “*чегараланган ёки аниқ маънода ишлатиладиган сўз ёки ибора*”, - дея ёзма таъриф берилган⁷.

Дунё тилшунослари учун, ўтган асрнинг учинчи декадасидан бошлаб, терминлар лингвистика соҳаси таркибида алоҳида ўрганиш объектига

² Tim T. Sports, history and culture. Sport and politics: From Thatcher to Cameron. Who will be next? - 2015.- P. 4-5.

³Ткачева Л.Б. Основные закономерности английской терминологии. Томск, Омск, Изд-во гос. ун-та 1987. – 198 с.

⁴ Etymonline.Com

⁵ Саримсоков Х.А. Инглиз ва ўзбек тилларида спорт терминларининг чоғиштирма тадқиқи: Филол. фан. д-ри (PhD) дисс. – Тошкент, 2020. – 12 б.

⁶ The World Book Encyclopedia Dictionary. Volume k-z, Chicago: Copywrite, 1964.-P. 2018.

⁷ www.oxfordlearnersdictionaries.com

айланди. Терминологиянинг назарий муаммоларининг муваффақиятли ривожланиши, терминнинг яратилиши омиллари ва амалиётда ишлаш қонуниятларини шакллантиришга қаратилган янги илмий “терминшунослик” фанининг пайдо бўлишига сабаб бўлди⁸. Натижада катта кичик тилшунос олимлар терминлар ҳақида ўзининг қимматли фикрларини билдира бошлади.

В.Н. Шевчук ўз тадқиқотида терминга қуйидагича таъриф беради: “Термин” - бу сўз бўлиб, ўрта асрларда “аниқлаш”, “ифодалаш” деган маъноларни ифодалаган. Қадимги француз тилида мавжуд бўлган “terme” лексемаси “сўз” деган маънони англатади⁹.

А.А. Реформатский эса ўз илмий ишида бироз бошқачароқ, батафсилроқ таърифлайди: “Термин – бу сўз бўлиб, ўзининг алоҳида ва махсус белгилари билан чегараланади, фан, техника, иқтисодиёт, сиёсат ва дипломатия соҳаларида бир маъноли, аниқ сўздир. У экспрессивликдан ҳоли, муайян предмет ёхуд тушунчани ифода этувчи, ўзининг қатъий ва аниқ мазмуний чегарасига ҳамда изоҳига эга бўлади”¹⁰.

Ф.П. Сороколетовнинг, “лексиканинг ҳар бир аниқ қатлами айрим жиҳатларининг ривожланишини синчиклаб ўрганмасдан жиддий умумлаштиришлар қилиш мумкин эмас, акс ҳолда, бундай умумлаштиришлар реал воқелик билан биринчи тўқнашувдаёқ инқирозга учраши табиий”¹¹, дея қайд этган фикрига асосланиб, биз ўз ишимизда термин ва терминология таърифи учун берилган фикрларни икки гуруҳга бўлиб таснифлашни лозим деб билдик.

Жумладан:

- 1) Шаклий қарашлар;
- 2) Фалсафий қарашлар.

⁸Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. – М.: Высшая школа, 1972. – 370 с.

⁹ Шевчук В.Н. Производные военные термины в английском языке. - М.: 1983.-198 с.

¹⁰ Реформатский А.А. Что такое термин и терминология ?. В сб: "Вопросы терминологии".- М.:1961.-248 с.

¹¹ Ткачева Л.Б. Основные закономерности английской терминологии. Томск, Омск, Изд-во гос. ун-та 1987. – 198 с.

Шаклий қарашлар. Мазкур ёндашувлар жараёнида изланувчилар, тадқиқотчилар, олимлар томонидан терминология соҳасига ва термин юзасидан баён этилган фикрлар уларнинг структураси, шакли - шамойили, ташқи хусусияти, қўлланилишига асосида берилган. Масалан, Н.В.Крушевский ўзининг илмий тадқиқотида терминларни табиатшунослик фани билан ўзаро боғлаган ўрганган. Олим тилнинг табиатшунослик соҳасига доир терминологияси асосида, аста-секин, ўзгарувчи ҳайвонлар ва ўсимликлар номини қайд этади ва шу билан бирга “табиий терминология” асло “сунъий терминология”га ўз ўрнини бермаслигини таъкидлайди¹².

Ҳозирги замонавий тараққиёт ампуласидан (нуқтасидан) унинг қайдларига назар солсак, олим билдирган фикр жуда оддий ва примитив ҳисобланади. Бизнингча, замонавий терминшунослар томонидан фан ва техника тараққиётининг ҳозирги даражасида бу каби фикрлар қабул қилинмайди. Боиси фан ва технология асридан баъзан суъний терминларнинг вужудга келиши, жумладан, ифодалар, ишоралар ҳам замонавий тилшуносликда текин сифатида ўз тасдиғини топмоқда. Жумладан, И.А.Бодуэн де Куртене “онгли алмашувлар туфайли кўплаб янги ифодалар, ишоралар, илмий ва бошқа технологик терминлар фақат сунъий йўл билан пайдо бўлади”, – дея қайд этган¹³.

Терминлар нисбатига шаклий қарашлардан бири, инглиз олимлари, Гринаф Ж.Б. (Greenough J.B.) ва Китриж Л.Дж. (Kittredge L.G.) тегишли бўлиб, улар терминларни математик формулалар билан таққослаб: “Терминлар одамлар маълум бир мақсадда мулоқот қилаётганларида ишлатилади”¹⁴. Унинг фикрлари ўз даврида оммалашган бўлиши мумкин, бироқ ҳозирда нутқий мулоқотнинг кўлами жуда кенг ва турли соҳаларни қамраб олади. Натижада терминлар кундалик умумистеъмолидаги сўзлар билан уйғунлашиб

¹² Мирзоев З. Спортивные термины в таджикском и английском языках: Дис. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 2005. 28 бет.

¹³ Боуден де Куртене В.А., Избранные труды по общему языкознанию. Слово и "слово", Том 1. ЛГК. 2015. 205 ст.

¹⁴ Greenough J.B., Kittredge L.G., English Words Their Meaning in English speech. – London, 1923. – P.21-39.

кетади ва ўзининг субстансионал хусусиятини йўқотади. Баъзи манбаларда берилишича, терминлар адабий тил сўз бойлиги таркибидан ажратилади, “алоҳида турувчи” объект тарзида баҳоланади ва нутқнинг турлари (шева, жаргон, жонли сўзлашув)га тенглаштирилади.

Ларс Гурмунднинг терминлар таърифига нисбатан баён этган ёндашуви оригиналлиги билан ажралиб туради. Олимнинг терминни айнан бир фан доирасида фойдаланиладиган “курол”га қиёслади. Қўшимча равишда, ҳар бир фан терминологик системасининг тузилиши ушбу фаннинг ички тузилишига муайян даражада мувофиқ бўлишини қайд этади¹⁵.

Ўз илмий ишларини терминларни ўрганишга бағишлаган швейцариялик тилшунос олим, Ш. Балли тилшуносликнинг мазкур бўлимига қуйидагича таъриф беради: “Умумий тилга кирмайдиган, нарса-буюмларни мутлақо аниқлик билан, маълум объектив ва мантикий томонларини ифодаловчи сўзлар тўплами”. Таҳлилларимизга кўра, олим илмий терминлар махсус сўзлигини, бошқа сўзларга нисбатан нейтраллигини, уларда ранг-баранглик, эмотивлик, тасвирийлик каби стилистик характерлар, қолаверса, лингвистик хусусиятлар ва меъёрлар мавжуд эмаслигини яъни улар субстансионал хусусиятга эга эканлигини таъкидлайди¹⁶.

Хулоса. Жаҳон тилшунослиги ва мамлакатимиз тилшунослигида терминология ва терминлар тўғрисидаги фикрларнинг шаклланиши бугунги кунгача бўлган даврда терминология фан сифатида каттагина тарихий эволюцион йўлни босиб ўтганини кўрсатади. Тадқиқотлар асосида терминларга нисбатан ёндашув икки гуруҳга ажратиш лозимги, жумладан, шаклий қарашлар ва илмий қарашлар назарий асланади. Терминга берилган кўплаб таърифлар, терминни ўрганишга, унинг ўзига хос хусусиятлари, қўлланиш соҳаларига, терминологик луғатларни яратишга оид назарияларнинг хилма-хиллиги фикримизнинг тасдиғидир. Ғарб ва шарқ тилшунослигида кўплаб фикрлар, мунозаралар мавжуд: термин махсус

¹⁵ Lieber R., Pavol S. The Oxford Handbook of Compounding – Oxford University Press, 2009. – P. 141.

¹⁶ Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Наука, 1998. – 215с.

маънога эга бўлган лексик бирлик ва терминология лексикологиянинг бўлими сифатида қаралади.

Терминни ўрганишда турлича ёндашувлар мавжуд. Терминларни таърифлашнинг турли аспекти хисобга олган ҳолда, уларга таъсир қилувчи ижтимоий-иқтисодий муҳит, термин ҳосил қилишнинг ўзига хосликлари, терминларни соҳалараро интеграциясидаги иштирокини инобатга олган ҳолда тизимлаштириш ва ягона илмий таснифини ишлаб чиқишига олиб келди. Терминологик бирликларининг ўзига хос жиҳатлари, уларни кенг ва тор қамровдаги лексик-семантик, грамматик, стилистик маъноларини ажратиш, тил меъёрларини сақлаган ҳолда тўғри қўллаш ва тўғри таржима қилишни таъминлаш муҳим аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

- 1.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-5- жилдлар. –Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006-2008.
2. Tim T. Sports, history and culture. Sport and politics: From Thatcher to Cameron. Who will be next?- 2015.- P. 4-5.
- 3.Ткачева Л.Б. Основные закономерности английской терминологии. Томск, Омск, Изд-во гос. ун-та 1987. – 198 с.
- 4.Etymonline.Com
5. Саримсоков Х.А. Инглиз ва ўзбек тилларида спорт терминларининг чоғиштирама тадқиқи: Филол. фан. д-ри (PhD) дисс. – Тошкент, 2020. – 12 б.
- 6.The World Book Encyclopedia Dictionary.Volume k-z, Chicago: Copywrite, 1964.-P. 2018.
- 7.www.oxfordlearnersdictionaries.com
- 8.Крысенко С.М. Новейший Англо-русский, Русско-английский словарь. – Киев, 2007. – 426 с.
9. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. – М.: Высшая школа, 1972. – 370 с.
- 10.Шевчук В.Н.Производные военные термины в английском языке. - М.: 1983.-198 с.

11. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология ?. В сб: "Вопросы терминологии".- М.:1961.-248 с.
12. Ткачева Л.Б. Основные закономерности английской терминологии. Томск, Омск, Изд-во гос. ун-та 1987. – 198 с.
13. Мирзоев З. Спортивные термины в таджикском и английском языках: Дис. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 2005. 28 бет.
14. Боуден де Куртуне В.А., Избранные труды по общему языкознанию. Слово и " слово", Том 1. ЛГК. 2015. 205 ст.
15. Greenough J.B., Kittredge L.G., English Words Their Meaning in English speech. – London, 1923. – P.21-39.
16. Lieber R., Pavol S. The Oxford Handbook of Compounding – Oxford University Press, 2009. – P. 141.
17. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Наука, 1998. – 215с.